

Landbruket må konkurrere om den unge generasjonen med andre sektorer og byområdene, som tilbyr mer fleksibel livsstil og ofte høyere inntekter.

Bakgrunn

SURE Farm-prosjektet har som mål å bedre forståelsen av motstandskraften til europeiske landbrukssystemer og å utvikle anbefalinger for å styrke den. Et landbrukssystem kjennetegnes av sine funksjoner, lokale forhold, aktører og interessenter. Viktige aktører og interessenter er bøndene, den unge generasjonen som potensielt er interessert i å jobbe innenfor landbrukssystemet, bondeorganisasjoner, finansinstitusjoner, kooperativer, forsyningskjedeaktører, frivillige organisasjoner, det sivile samfunn og offentlig administrasjon. Landbrukssystemets motstandskraft defineres som landbrukssystemets evne til å sikre levering av sine samfunnsfunksjoner i møte med stadig mer komplekse økonomiske, sosiale, miljømessige og institusjonelle endringer (Meuwissen et al. 2019). Disse funksjonene omfatter levering av private varer, som landbruksprodukter, inntekt for bønder og distrikter, samt offentlige varer, som biologisk mangfold, landskap, forbrukerhelse og matsikkerhet.

Generasjonsfornyelse er en viktig byggestein i landbrukssystemets motstandskraft på lengre sikt. Motsatt er det bare attraktivt for den yngre generasjonen å gå inn i landbrukssystemene hvis de kan tilby et fremtidsperspektiv. Innenfor EU varierer de regionale landbrukssystemene enormt når det gjelder organisatoriske og demografiske kjennetegn, produksjonssystemer og lokale naturgitte, institusjonelle og infrastrukturelle betingelser. Generasjonsfornyelse er derfor mangefasettert og knyttet til mange ulike problemstillinger, for eksempel om og hvordan gårder skal organisere gårdsovertakelse, hvordan gårder kan sikre tilgjengelighet av en tilstrekkelig arbeidsstyrke, hvordan de kan tilpasse seg og forberede seg på generasjonsmessige og demografiske endringer, og hvordan den yngre generasjonen kan dra nytte av opplærings- og sysselsettingsmulighetene i landbrukssektoren.

Dette kortfattede sammendraget er drevet av viktige funn i SURE Farm-prosjektet, og har som mål å øke bevisstheten blant bønder og interessenter om muligheter og utfordringer knyttet til de ulike aspektene ved generasjonsfornyelse.

Hva betyr generasjonsfornyelse?

Siden familiegårdsbruk er det som dominerer over hele EU, er gårdsovertakelse innen familien fortsatt den vanligste formen for generasjonsfornyelse. Mens generasjonsskifte på en gård ofte tolkes som barn som formelt tar full kontroll over gården fra sine foreldre, finnes det andre former for generasjonsfornyelse innen familien. Det kan for eksempel være at barn tar over en del av gårdsvirksomheten, eller går inn i gården som en betalt ansatt – ofte med spesifikke arbeidsroller samtidig som de fører med seg nye ferdigheter og ny kunnskap – mens forelderens fortsatt er den formelle lederen av gården.

Mens diskusjoner om generasjonsfornyelse i landbruket i stor grad er knyttet til overtakelse innen familien, er generasjonsfornyelse mye bredere. Stadig flere europeiske gårder er avhengige av permanent og sesongmessig innleid arbeidskraft, spesielt innen frukt- og grønnsaksproduksjon og i land som har kommet inn i EU siden 2004. I mange av disse landene er det bedriftsgårder og kooperativer sammen med

Gårdsfornyelse omfatter overtakelse innenfor og utenfor familien, ansettelse av ledere og arbeidere, samt nyopprettede enheter.

store familiegårdsbruk som dominerer landbruksproduksjonen. På bedriftsgårder og kooperativer er ledelsen også ofte formelt ansatt – selv om lederen kan være aksjonær, skjer generasjonsfornyelsen gjennom å tiltrekke seg nye og unge gårdsledere og arbeidskraft.

Generasjonsfornyelsen i enkelte landbrukssystemer påvirkes også av migrasjon. Bønder fra gamle medlemsland investerer i de nye medlemslandene, og utnytter de relativt billigere tomteprisene. Samtidig, og disse er på vei i motsatt retning, har mange mennesker fra distriktene i de nye medlemslandene migrert midlertidig eller permanent for å jobbe i landbruket og med behandling av landbruksprodukter i de gamle medlemslandene.

Selv om det er en mindre hyppig form for generasjonsfornyelse, kommer det inn nykommere som overtar eksisterende gårder gjennom overtakelse utenfor familien eller ved å etablere helt nye gårder. Nykommerne innfører ofte innovative forretningsmodeller, ideer og aktiviteter.

Disse prosessene overlappes av at gårdsledere og gårdsarbeidere blir eldre, men også av at samfunnet blir eldre. Europa er for tiden midt i et demografisk skifte som forventes å fortsette inn i de kommende tiårene. Ikke bare er de yngre generasjonene mye mindre i størrelse enn baby boomer-generasjonen, som kommer til å pensjonere seg i løpet av de kommende tiårene – de har også vokst opp i en digital tid med en mobilitet som vi ikke har sett tidligere. Dermed kan det være at det er de yngre generasjonene som har det beste utgangspunktet for å digitalisere de moderne landbrukssystemene. Det vil være avgjørende for at landbrukssektoren skal kunne håndtere globale utfordringer på en bærekraftig måte og takle ytterligere digitalisering av økonomien og samfunnet. Landbrukssektoren konkurrerer om medlemmene av de unge generasjonene med andre sektorer og urbane områder, som begge ofte tilbyr mer fleksibel og mobil livsstil, høyere inntekter, samt mer attraktive infrastrukturer enn mange distrikter.

Er mangel på etterfølgere til familiegårder en viktig bekymring når det gjelder motstandskraften til landbrukssystemer?

Bekymringen man ofte hører om at det ikke er nok etterfølgere i EU, er misvisende. For å forstå og illustrere effektene som tilgjengeligheten av etterfølgere har på motstandskraften til ulike europeiske landbrukssystemer på en bedre måte, har SURE Farm-prosjektet utført simuleringsbaserte analyser på regioner som er valgt ut til å være tilfellestudier i EU. De to regionene domineres av enten små og mellomstore familiegårder (Flandern i den nordlige delen av Belgia) eller store familiegårder, bedriftsgårder og kooperativer (Altmark i den østlige delen av Tyskland). Simuleringene sammenlignet to scenarier: én der alle gårdene hadde en potensiell etterfølger og én der en betydelig andel gårder ikke hadde noen etterfølger (f.eks fordi en bonde ikke har barn, barna kanskje ikke er i stand til å lede gården, eller barna ikke er interessert i jordbruk). I det første scenariet velger etterfølgeren å ta over på grunnlag av den potensielle inntekten. I det andre scenariet viser simuleringene at uavhengig av om alle gårdene eller bare en liten del av gårdene hadde en etterfølger, demonstrerte begge regionene sin motstandskraft ved å opprettholde sine essensielle funksjoner som

Det bør legges større vekt på kvaliteten på overtakelsen snarere enn på mengden etterfølgere.

dyrking av all landbruksjord, levering av mat og generering av inntekter fra jordbruk.

I regionen som er dominert av små- og mellomstore familiegårder, førte dessuten scenariet med færre etterfølgere til flere positive økonomiske og sosiale effekter. Med færre gårder kunne de gjenværende gårdene vokse i størrelse og intensitet, og dermed øke effektiviteten og lønnsomheten. Simuleringene viste at de oppnådde faktorinntektene fra jordbruk som godtgjørelse for jord, arbeidskraft og kapital økte fordi gårdene som var igjen, ble mer effektive, spesielt ved å utnytte stordriftsfordeler. Mens en slik fremtid kan lokke flere potensielle unge bønder til å overta, kan en mer lønnsom sektor intensivere utfordringene unge bønder i dag står overfor med hensyn til tilgang til jord og kapital.

Bekymringer over nedgangen i antall gårder må kontekstualiseres og kan ikke utelukkende tilskrives mangelen på potensielle etterfølgere for gårdene. En annen like drivende faktor for gårdsnedleggelse er lav lønnsomhet, noe som får bønder og potensielle bønder til å søke arbeid utenfor sektoren. I regioner dominert av små og mellomstore gårder lider mange gårder av lav effektivitet. Det skyldes at skalaeffektiviteten ikke kan utnyttes og en ødeleggende konkurranse om den knappeste faktoren – jorda. Under slike betingelser gir gårdsnedleggelse på grunn av manglende etterfølgere eller lav lønnsomt de resterende gårdene muligheter til å øke gårdsstørrelsen, effektiviteten og lønnsomheten. Det er imidlertid ikke alle overlevende gårder som drar like stor nytte av dette. Det er helst de gårdene som allerede er relativt mer effektive, som drar nytte av tilgjengelig jord eller som har potensial til å øke effektiviteten raskt. En slik vekst kan gi betydelige økonomiske fordeler på regionalt nivå, men beslutningstakere bør være klar over mulige avveininger med potensielle eksterne virkninger på miljøet.

I tillegg fører simuleringene til spørsmål om visse begrensninger for gårdsveksten med tanke på arbeidskraft og sosial aksept. Når en familiegård ikke lenger kan basere seg hovedsakelig på familiearbeidskraft, blir tilgjengeligheten av kvalifisert innleid arbeidskraft, lønnsnivået og kostnadene ved innleid arbeidskraft en problemstilling. Forskjellen mellom innleid arbeidskraft og familiearbeidskraft og effekten på gårdens motstandskraft blir spesielt viktig i krisetider. Innleid arbeidskraft må betales, mens familiegårder ofte har kapasitet til å «stramme inn beltet» og/eller ta av egenkapitalen for å finansiere levekostnadene i en viss tidsperiode. Simuleringene tar ikke hensyn til rollen som sosial aksept spiller, spesielt med tanke på gårdsvekst. I det tett befolkede Flandern er kanskje ikke ubegrenset gårdsvekst, i form av størrelse og tetthet, sosialt akseptert og kan møte offentlig og politisk motstand.

Analysene viser at i stedet for å fokusere utelukkende på antallet etterfølgere, bør man bekymre seg for kvalitative egenskaper som hvem som lykkes, i hvilke roller, og med hvilke perspektiver. Det bør vurderes hvordan man kan støtte etterfølgere av god kvalitet, spesielt med tanke på de høye kapitalkravene som er knyttet til overtakelse av større gårder. Vellykket generasjonsfornyelse må også tenke forbi gårdeieren eller lederen og støtte gårder med innleid utdannet arbeidskraft.

Har landbruksutdanning og opplæring en fremtid?

Attraktive og fremtidsrettede muligheter innen landbruksutdanning og -opplæring er

Forbedret og mangfoldig livslang utdanning som er tilgjengelig for ulike grupper av interessenter, spiller en sterk rolle i vellykket generasjonsfornyelse.

avgjørende for vellykket generasjonsfornyelse. Landbruksteknologi og -forvaltning blir stadig mer kompleks etter hvert som driften vokser raskt i størrelse. Med en slik utvikling følger det et behov for at bøndene kontinuerlig må utvikle og forbedre økonomikunnskapene. Landbruket krever en betydelig kompetanse for å redusere problemene knyttet til dyrevelferd og miljø. Økende offentlig bekymring rundt dyrevelferd og miljø krever nye ferdigheter knyttet til forvaltning av gårder, herunder kommunikasjonsferdigheter samt det å kunne forutse potensielle problemer og løsninger.

Fokusgrupper i Flandern og Altmark viste at eksperter ser behovet for å styrke ferdighetene til dem som er ansatt i sektoren. Ferdighetene og kompetansen til bønder, gårdsledere og innleid arbeidskraft må gjenspeile utviklingen i sektoren. Hvilke typer utdanning som er relevant, varierer imidlertid mellom to grupper: familiebønder og innleid arbeidskraft.

De teknologiske, økonomiske og samfunnsmessige trendene som er nevnt ovenfor, krever en god yrkesutdanning. Opplæringen må ikke bare gi adekvate kvalifikasjoner som er oppdatert med dagens toppmoderne teknologi, men også gi et bøndene et solid fundament for videre læring. Eksperter fra de to regionene i studien definerte spesielt to viktige områder der familiebønder må forbedre lederegenskapene for å utfylle den tekniske kunnskapen vanligvis er ervervet gjennom bakgrunnen fra familielandbruk: økonomikunnskap og forståelse av markedsmekanismer. Forbedrede økonomikunnskaper setter bøndene i stand til å ta bedre beslutninger basert på faktorer som kostnad per produksjonsenhet, avkastning på investeringer, konsekvenser av lånerenter og risikostyring. En forbedret forståelse av markedsmekanismer, og spesielt markedsføring, forsyningskjeder og forhandlingsstyrke, gir bøndene den informasjonen som trengs for å implementere de beste strategiene for driften.

I alle europeiske landbruksregioner har moderne gårder en tendens til å kreve kompetent arbeidskraft med landbruksutdanning. Som et resultat av dette kan bøndene slite med å finne mange nok kvalifiserte arbeidstakere. Det trengs tilstrekkelig opplæring og utdanningsprogrammer for å håndtere dette problemet. De kan være rettet spesifikt mot de som er arbeidsledige i regionen, og som har interesse for og evne til jobbe innen landbruket. Gårder som er avhengige av kvalifisert innleid arbeidskraft eller som forventer å bli det, bør engasjere seg aktivt og til rett tid i utvikling av menneskelige ressurser. De bør også reflektere over hvordan det kan bli mer attraktivt å jobbe i landbruket. Samtidig bør de som er interessert i å jobbe på gård, være klar over behovet for å investere i opplæring ved høyskole eller universitet og/eller gjennom praksisplasser.

På grunn av vanskene større gårder har med å få tak i lokal arbeidskraft, har utenlandsk arbeidskraft blitt en viktig kilde til arbeidsstyrken i landbruket i mange regioner i EU. Denne migrasjonen er sterkt drevet av de fortsatt betydelige forskjellene i lønnsnivåene utenfor landbruket innen EU og nabolandene. Med personlig mobilitet og interesse for jordbruk, kan det godt lønne seg for unge mennesker fra disse landene å investere i landbruksopplæring via lærlingeplasser, samt landbruksskoler eller til og med universiteter. Dette bør ideelt sett gå hånd i hånd med opplæring på et fremmed

Gårdsovertakelse drar stor nytte av rettidig og åpen kommunikasjon og planlegging ikke bare med tanke på gårdsproduksjonen, men også de juridiske og formelle aspektene ved gårdsovertakelsen.

språk, for eksempel språket i landet der de ønsker å jobbe. Samtidig bør større gårder ikke bare søke lokalt etter unge studenter som er interessert i landbruksopplæring og -utdanning, men også i utlandet. Med tanke på relevansen av mobilitet og etterspørselen etter fortsatt utdanning og opplæring, bør bondeorganisasjoner og offentlige institusjoner dessuten sikre at standardene og teknikkene er kompatible på tvers av regioner og land.

Hva er viktig for prosessen med overføring av gårder?

Overføring av gårder er en kompleks og flerdimensjonal prosess som ikke kan fullføres over natten. Derfor bør den som avhender gården, og potensielle etterfølgere planlegge overtakelsesprosessen i god tid. Kommunikasjon er nøkkelen til en problemfri overtakelse av en gård, der behovene og interessene til alle parter blir respektert. Hvis en potensiell etterfølger viser interesse for å ta over gården, kan vedkommende gradvis bli anerkjent som etterfølger av alle andre interessenter i gården. Dette kan sammenfalle med gjennomføring av strategiske gårdsbeslutninger som følge av kooperative ledelsesformer, der langsiktige og kortsiktige mål for gården blir oppfylt. Den eldre generasjonen spiller en avgjørende rolle ved å være mentor ved et generasjonsskifte på gården. En vellykket overtakelse av en gård krever ofte at etterfølgeren støttes både i tekniske gårdsspesifikke problemstillinger og i økonomiske og juridiske aspekter knyttet til driften av gården. En gradvis nedtrapping kombinert med veiledning av neste generasjon kan redusere personlige utfordringer knyttet til det å gi slipp på gården. Økonomiske motivasjoner kan imidlertid også forklare motviljen fra den nåværende gårdslederen til å overdra gården juridisk. Begge typer utfordringer bør håndteres på en konstruktiv måte for å gjøre plass for den aspirerende bonden.

Overdragelsesprosessen kan i stor grad dra nytte av faglig veiledning og rådgivning knyttet til juridiske og økonomiske aspekter, samt når det gjelder mellommenneskelige spørsmål. Fagfolk kan føre tilsyn med en åpen og tydelig kommunikasjon mellom forgjengerne og etterfølgerne som ikke bare fokuserer på produksjonen, men også på de juridiske og organisatoriske aspektene ved gården. Lovbestemmelser knyttet til selskapsrett, arv, finanspolitikk og jordbesittelse kan i stor grad påvirke smidigheten i overdragelsesprosessen og kan ha vidtrekkende økonomiske konsekvenser. Derfor bør beslutningstakere som er interessert i å støtte generasjonsfornyelse i landbruket, vurdere om arv og andre økonomiske bestemmelser har behov for oppdatering for å gjenspeile kompleksiteten i landbruksoverdragelsene.

Hvilke alternative forretningsmodeller finnes det?

Selv om SURE Farm-prosjektet ikke har engasjert seg direkte i alternative forretningsmodeller, har H2020 Project NEWBIE gått gjennom forretningsmodeller for unge europeiske bønder, og spesielt nykommere. Tilgang til økonomisk kapital og de høye oppstartskostnadene er fortsatt et stort problem for unge bønder, og særlig for dem som ikke har arvet gård eller jord. For å redusere den økonomiske risikoen knyttet til det å etablere en gård, har det utviklet seg flere alternative modeller blant unge bønder. Selv om den ikke er ny, er den første deltidsjordbruk, eller at en del av inntekten kommer utenfra landbruket. Dette gir sikkerhet i vanskeligere tider, for

Spesielt for nykommerne er det å redusere den økonomiske risikoen, gjennom inntekt utenfor landbruket eller fellesprosjekter, og tilgang til nisjemarkeder lovende modeller å utforske.

eksempel en dårlig høst eller lave priser. En annen modell er fellesprosjekter, hvor eierskap, og risiko, deles på flere bønder. På grunn av de høye økonomiske inngangsbarrierene og den generelt relativt mindre størrelsen på nye gårder, er det en vanlig strategi for nye aktører å gå inn i nisjemarkeder, for eksempel økologisk landbruk i kombinasjon med egenmarkedsføring og andelslandbruk. Tilgang til slike markeder gir bønder høyere priser enn i konvensjonelt landbruk, hvor gårdene må drive i større skala for å oppnå fortjeneste.

Hvordan kan gårdsarbeid bli attraktivt for unge mennesker?

Det krever innsats både fra bønder og myndigheter hvis unge mennesker skal synes det er attraktivt å jobbe på gård. Intervjuer med bønder og ekspertfokusgrupper viste at bønder som lykkes med å skaffe og beholde dyktige talenter, har flere strategier. Bruk av personlige nettverk er en metode som ofte blir nevnt når det gjelder å sikre seg arbeidskraft. Det kan innebære å sirkulere annonser i regionale organisasjoner, benytte kontakter fra universitet eller høyere utdanning, og selvfølgelig mer formaliserte bondenettverk som fagforeninger eller andre typer foreninger. Gårder som tar seg tid til å investere i ung arbeidskraft gjennom praksisplasser, opplever høy avkastning på investeringene. Både ved at tidligere studenter er interessert i å komme tilbake til gården permanent etter at de har fullført utdanningen, og ved at de kan bruke nettverket til praktikanten til å annonsere ledige stillinger. Andre bønder snakker om betydningen av å skape og opprettholde et godt omdømme og arbeidsmiljø slik at lokale unge mennesker har positive assosiasjoner til gården sin. Det gjør de ved å arrangere årlige åpne dager som introduserer folk til gården, ta kontakt med de lokale skolene, og gi støtte til nærsamfunnet ved å låne ut maskiner når det trengs.

En annen mulighet til å skaffe seg faglært arbeidskraft er å benytte seg av potensielle etterfølgere til familiegårder som er bekymret for utviklingsutsiktene til gården sin, eller for kravene ved å drive en gård. Kandidater som er mobile, godt rustet og villige til å jobbe på gård, og har realistiske lønnsforventninger, vil trolig ha mange muligheter til å jobbe på andre gårder. Riktignok skyldes store utfordringer når det gjelder denne typen mobilitet psykologiske barrierer mot å gi fra seg gården eller å krympe i størrelse, samt de juridiske følgene, særlig knyttet til beskatning og arv. Begge disse barrierene kan og bør håndteres ved faglig veiledning og rådgivning.

Hvis bøndene er bekymret for at de ikke vil være i stand til å tiltrekke seg den nødvendige arbeidskraften, tilby konkurransedyktige lønninger, eller administrere ansatte, bør de forberede seg enten ved rasjonalisering gjennom digitalisering av produksjonen, eller ved å tilpasse produksjonskapasiteten. Disse tilpasningene kan skje innenfor en gård eller gjennom samarbeid mellom gårder.

På tvers av ulike europeiske tilfellestudier har kvalitativ forskning fra SURE Farm vist at en hovedmotivasjon for å jobbe i landbruket er tilfredsheten ved å kunne leve mye av livet utendørs og tilknytningen til naturen. Arbeid i landbrukssektoren blir ofte forbundet med å bo på bygda. I enkelte europeiske regioner der distriktene er

Hvis unge mennesker skal oppfatte det som attraktivt å jobbe i landbruket, krever det ikke bare mer oppsøkende aktivitet og fleksibilitet fra gårdenes side, men også offentlige investeringer i distriktsområder som mangler sosiale tjenester og anstendig infrastruktur.

fraflyttet og mangler sosiale tjenester, gjør denne forbindelsen det mindre attraktivt å jobbe i landbruket. Hvis disse distriktene ble gjort mer attraktive, kunne det fått folk til å vende tilbake til disse områdene.

Hvis vi ser ut over den enkelte gården, er det behov for å forbedre omdømmet til jordbruket og det å jobbe innen landbruket. Dette er ikke bare et spørsmål om inntektsutsikter og praktiske arbeidsforhold eller de spesifikke forventningene til de yngre generasjonene. Dyrevelferdsskandaler og miljøproblemer har gitt landbruket dårlig omdømme. Stressnivået til mange bønder øker i takt med at landbruket blir stadig mer regulert. Mange bønder stiller seg spørsmålet om de bør oppmuntre barna sine til å gå inn i landbruket med tanke på det psykologiske, regulatoriske og økonomiske presset.

Å overvinne dette presset vil kreve at man håndterer de offentlige bekymringene og klarer å overbevise allmennheten om at moderne og fremtidig landbruk er og vil være i tråd med samfunnets forventninger.

Sammendrag

- Landbruket må konkurrere om den unge generasjonen med andre sektorer og byområdene, som tilbyr mer fleksibel livsstil og ofte høyere inntekter.
- Gårdsfornyelse omfatter overtakelse innenfor og utenfor familien, ansettelse av ledere og arbeidere, samt nyopprettede enheter.
- Det bør legges større vekt på kvaliteten på overtakelsen snarere enn på mengden etterfølgere.
- Forbedret og mangfoldig livslang utdanning som er tilgjengelig for ulike grupper av interessenter, spiller en sterk rolle i vellykket generasjonsfornyelse.
- Gårdsovertakelse drar stor nytte av rettidig og åpen kommunikasjon og planlegging ikke bare med tanke på gårdsproduksjonen, men også de juridiske og formelle aspektene ved gårdsovertakelsen.
- Spesielt for nykommerne er det å redusere den økonomiske risikoen, gjennom inntekt utenfor landbruket eller fellesprosjekter, og tilgang til nisjemarkeder lovende modeller å utforske.
- Hvis unge mennesker skal oppfatte det som attraktivt å jobbe i landbruket, krever det ikke bare mer oppsøkende aktivitet og fleksibilitet fra gårdenes side, men også offentlige investeringer i distriktsområder som mangler sosiale tjenester og anstendig infrastruktur.

Videre lesing/referanser:

- Bijttebier, J., Coopmans, I., Appel, A., Unay Gailhard, I., and Wauters, E., (2018). Report on current farm demographics and trends. SURE-Farm Deliverable 3.1.
<https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/05/D3.1-Report-on-current-farm-demographics-and-trends-RP1.pdf>
- Coopmans, I., Dessein, J., Bijttebier, J., Antoniolli, F., Appel, F., Berry, R., Bertolozzi, D., Bohateret, V., Bruma, I., Courtney, P., Casonato, C., Dinulescu, C., Dinu-Vasiliu, C., Dobay, K., Dollean, E., Fiorini, E., Florian, V., Gavrilescu, C., Gradziuk, P., Heinrich, F., ... Wauters, E. (2018). Report on a qualitative analysis in 11 case-studies for understanding the process of farm demographic change across EU-farming systems and its influencing factors. SURE-Farm Deliverable 3.2.
<https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/07/D3.2-Report-on-a-qualitative-analysis-in-11-case-studies-for-understanding-the-process-of-farm-demographic-change-across-EU-farming-systems-and-its-influencing-factors.pdf>
- Helms, C., Poelling, B., Curran, T., Lorrleberg, W. (2018). Desktop research: national literature reviews and analyses of educational resources. NEWBIE Deliverable 2.1. <http://www.newbie-academy.eu/wp-content/uploads/2018/11/D2.1.national-literature-reviews.pdf>
- Meuwissen, M., Feindt, P., Spiegel, A., Termeer, K., Mathijs, E., De Mey, Y., Finger, R., Balmann, A., Wauters, E., Urquhart, J., Vigani, M., Zawalińska, K., Herrera, H., Nicholas-Davies, P., Hansson, H., Paas, W., Slijper, T., Coopmans, I., Vroege, W., Ciechomska, A., ... Reidsma, P. (2019): Et rammeverk for å vurdere robustheten til landbrukssystemer. *Agricultural Systems*, 176: 1-10.
<https://doi.org/10.1016/j.agsy.2019.102656>
- Pitson, C., Appel, A., Heinrich, F., and Bijttebier, J. (2020). Report on future farm demographics and structural change in selected regions of the EU. SURE- Farm Deliverable 3.5.
https://surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2020/03/D3.5._Report-on-future-farm-demographics-and-structural-change.pdf

